

Anyás költő lett

EGY JÓZSEF ATTILA-MOTÍVUM „TÖRTÉNETÉHEZ”

Az anyamotívum igazi „archimedesi pontja” József Attila költészetének. Joggal írta Bóka László, hogy „a gyerekek és szegények bizalmatlansága és félelme, a gyengék sóvár vágya a »lenyűgöző biztonság« után s a hozzá hasonlók iránti szeretet tájékozották úgy a világban, hogy szocialista költő lett belőle. Alkatát tekintve tájékozódásának gyökere gyengeség volt s nem erő. Támaszt keresett. Anyás költő lett: anyásabb Petőfinél s Adynál, különösen anyja halála után. Az utolsó emberi támasztékát veszítette el”.¹

(„Nincs anyám”) Árvaságtudata, magányossága, társtalansága végigkíséri egész költészetét. Megfogalmazódik már az 1922-ben írt *Ugye pajtás* soraiban: „Nincs anyám, ki szedjen ráncba — / árva búsul itt magába.” De már ugyanebben az esztendőben tragikus felhangot is kap e hiánytudat megformálása. „Összeszorított öklömről a sebek lecsöpögnek / és én még tudok is alázattal borulni / anyám begyepe-sedett koporsójára.” — írja az *Erőnekben*, utalva a halál tényénél is nagyobb fájdalomára, hogy még csak látni sem láthatta holtában, el sem is temethette anyját. A tehetetlenség kínzó tudatának kimondásához vezeti a költőt e kegyetlen létélmény felidézése a világot — melyben élni kénytelen — megtagadó *Ad sidera* záró soraiban: „Anyám, falat kenyért sem ér az élet! / De nagy hitem van s szép jövőnek élek: / ne ordítson pénzért gyerektorok. / S tudjon zokogni anyja temetésén.” Még 1936-ból is visszaszól majd e döbbenet egy-egy hasonlatából: „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek, / azt a szép régi asszonyt, amint a fényben elmegy.” (*Az a szép régi asszony*.) A korai versek között a *Tiszta szívvel* negatív leltárának lázadásában és tagadásában az anya hiánya is ott van („Nincsen apám, se anyám”), a *Nemzett József Áron* második szakaszában pedig már a kifosztottság képzetéig mélyül a hiánytudat: „Megszült Pöcze Borcsa, / kit meettek a fenék, / gyomrát, hasát sorba / százláb súroló kefék.” Értetlenül áll a költő a halál kénye előtt, mely megfosztotta attól, akit szerethetett volna, akihez ragaszkozhaott volna. Ez az értetlenség lesz versszervező elemévé az *Anyám meghalt* s az *Anyám a mosásban* (*Gyászkoszorú*) című verseiben is, melyek tudatos újraélést sugallnak: mintha egészen friss lenne a tudatát beárnyékoló halálképzet:

*Anyám meghalt, most nem tudom, hogy
viselkedjem vele szemben,
megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép
vagyok meztelenül,
még soha senkise látott meztelenül!*
(Anyám meghalt)

A halál tényét elfogadni nem tudó, nem akaró költő dadogása ez. Az anya hiánya meghatározó élménye, mint a Vágó Mártának írott *Gyereksírásban* is, melyben szerelmét kívánja maga mellett tudni s visszafordítja a múltba, hogy vele lehessen az anyaölbén. Egy változatban írja:

*Hiába, hogy majd anyám ölén,
mellén majd mosolyogva szendereg*

jóllakottan két szopós gyerek
s lehelettel csókol: te meg én.

„Amíg élek — magánycsecsemő” — folytatta e változatában a verset a távoli múltba vetített vágy teljesíthetetlenségét jelezve s újra rádöbbenve a valóságra: magányára. Még kései verseiben is az anya hiányát megérző gyermek féjelmében véli felfedezni társtalanságának, szeretetlenségének adekvát formáját: „Akszik a kiseded, tátva gyenge szája — / fölriad az ilyen csópp gyerek, / érzi, nincs ott a mamája, / így fölriaszt, hogy nem leszek veled” (*Még ne utazz el*). Hasonlattá emeli a motívumot egy korai, 1924-ben, Esperit Mária-hoz írott versében is: szerelmét úgy szeretné maga mellett érezni, „mint kisgyerek az édesanyját”. Ebben, a *Kedvesem* című versben egyúttal egy másik jellegzetes motívumkapcsolatra is felfigyelhetünk:

*Meleg vagy: esőt hozó tavaszi szél,
mely fogócskára tanítja a gyerekeket
és fölkelti a sáros füveket.*

(*A motívum vonzasköre*) Az eső, a szél, a fű a gyermekmotívumhoz kapcsolódik. Pár-huzamosságuk, együtt szereplésük bizonyos szekvenciaszerűséggel ismétlődik (*Tavaszi sár, Reggeli*), a későbbiekben pedig állandósul is — az anya vonzaskörébe emelve. Először a *Nem én kiáltok* című versben lesz teljes e motívumsor. „Friss záporokkal szivárogoz a földre” — hangzik a vers egyik felszólítása, hogy így folytatódjék: „Légy egy fűszálon a pici él”, s hogy végül a „Meddő anyánk gyerekekért könyörög” sorral fokozódjék a képlet. Az anya, gyermek vonzaskörébe emelt motívumok: a fű, szél, eső s az utóbbihoz logikailag szervesen kapcsolódó mosás később már önmagukban is öntörvényszerűen az anyát, a mosónőt idézik a versbe, a mama képzetét keltik, mint az *Április 11* című vers, melyben a tavaszi szél hozza a gyermeket „a szép, ifjú mosóasszonynak, / ligetnek, sárnak, vágnak, célnak, / fejkendőbe kötözött gondnak.” A motívumbokor tagjai együtt jelennek meg — s magyarázzák is a verset — a *S az én apámban* is, az apa és anya hiányát, feltámasztani akarását megszólaltatva:

*S az én apám, az én anyám
hajtson ki a zápor után,
míg kis gyermekünk bömböl,
mint nyugalom, mint dús növény,
jó szó, kövér fű, televény
szívemből és a földből.*

E motívumkapcsolódás megfigyelésével érthetjük meg, hogyan asszociálja az „őszi eső” az anya alakját s idézi föl a költőben a gyermeket, s így lesz világossá a „csecsre vágyom” implikációja is:

*Az őszi eső szürke kontya
arcomba lóg zilálva, bontva.
Harmadik napja sirja, mondja,
mint tébolyult anya motyogja
— mert csecsre vágyom — rám meredve:
Reátaláltam gyermekemre,
aludj el, édes kedvesem, te,
csitt, csitt, kicsikém, tente, tente ...*

(Anyá)

A már sokszor megfogalmazott árvaságtudat sűrítődik e sorokban is, szeretetlenségét panasolja, szeretetre vágyik a költő. De nem maradhat ki — érthető módon — e vonzaskörből a ringás-ringatás szintén anyát hívó, anyaidéző megjelenése sem. Ráélel a költő az anyaképre olyan verseiben is, mint az *Aratásban*, ahol a „rengő búza”

látványa idézi fel az anya emlékét. A legszebb példa mégis *A Dunánál*. E teljességre törekvő kulcsversben kulminálnak a felsorolt motívumok, komplex szemléleti egész alkotva. E versben is ott van a halálba rejtezett anya gyengédségét idéző ringásringatás: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt / s mosta a város minden szennyését”, de a sorrend most fordított: a mosás villantja fel az eső képét, amely itt a személyesség szférájából az egyetemes emberibe emeli a verset: „egykedvű, örök eső módra hullt, / szintelenül, mi tarka volt, a múlt”. Az anya az emberi teljesség képzetének hordozójává lesz s lehetőséget ad a költőnek, hogy rajta keresztül a létezési tér és idő egészével nézzon szembe. S társul e képhez a gyermek s a tőle elválaszthatatlan játék képze is:

*A Duna csak folyt. És mint a termékeny
másra gondoló anyának ölen
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.*

(„édes mostoha”) Látnunk kell azonban, hogy József Attila kötődése az anyához ambivalens természetű. Bizonyítja ezt az is, hogy költészetének gyakran visszatérő figurája a veréstől féltő kisgyermek (*Hajón megyek Pestre, Egész testében, Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*). Az őcsödi verések emléke hangzik fel legtöbbször, mint a *Levegőt!* soraiban is: „Sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket, / ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.” S fogódzót remélve rögtön hozzáteszi: „Én tudtam — messze anyám, rokonom van, / ezek idegenek.” Az anya pusztá létezésének is biztonságot adó tudata áll szemben a veréssel az *Elégiában* is: „Anyjához tér így az a gyermek, / kit idegenben löknek, vernek.” E vers is az őcsödi időszakot idézi, s hogy milyen erősen befolyásolja a költő tudatát e gyermekkori élmény, azt mutatja, hogy a „gyermek” és a „vernek” egymásra felelő rímhelyzetben állnak. De ugyanez a rímkényszer látható a *Boldog hazugban* is. Ott azonban az anyától kapott verést panasolja fel:²

*Kit más gyötörte anyám vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.*

S gyakoriak az olyan versek is, melyekben nem a szerető, gyengéd anyát idézi, melyekben az a Pöcze Borbála áll előttünk, aki nem ért rá őt szeretni. E versekben a még élő anya mellett is árvának mutatja magát a költő. Múltba vetített társtalanságát, szeretetlenségét e kétszeres árvaság hatványozza e művekben. Németh Andor az életrajzi magyarázatot tartotta fontosnak: „Az anyai ölelés, az anyai gyöngédség itt a hiány. Hisz neki anyjáról is csak gyötrelmes emlékei vannak. A szükség kitépte karjai közül — ki kellett, hogy adja idegenek közé, neki a sors Őcsödöt adott Ozora helyett.”³ Ragaszkodás és lázadás kettősségére épülnek e művek, bennük tudatosan fordul a költő múltjához, hogy újraélhesse, újravizsgálhassa gyerekkorát, hogy megjelje szorongásainak, félelmeinek korai formáit. A gyermek ragaszkodását és hiábavaló lázadását fogalmazza meg a *Mama* is:

*Én még őszinte ember voltam,
ördítottam, toporzékoltam.
Hagyja a dagadt ruhát másra,
Engem vigyen föl a padlásra.*

A gyermek anyjához ragaszkodik s látszólag ellene lázad is, valójában azonban a „dagadt ruha”, a mosás, a munka, azaz öntudatlanul is a világ ellen, mely elszakítja őt az anyától, mint ahogy anyját is tőle. A következő versszak az anya néma bele-törődése kifosztottságába: „Csak ment és teregetett némán, / nem szidott, nem is nézett énrám.” A kétszeres árvaság s a kettős értelemben vett kifosztottság feszül végig a versen. A költő felnőttsérelmeit véli felfedezni a gyermekében is. Egy korai anya-

versben írta, bizonyoságul, hogy e versekben is saját helyét keresi, a világban, önmagára mutat örökösen: „Jó volna jegyet szerezni és elutazni önmagunkhoz” (József Attila). Az anya ily módon a világ egészét, a teljességet jelenti számára s ezért sem törődhet bele elvesztésébe, hiszen ezzel saját kifosztottságába kelleme beletöröndnie. Ezért tér vissza az anyához újra és újra, ragaszkodik emlékéhez s lázad ugyanakkor megelevenített alakja ellen. E lázadása és ragaszkodása nyer formát az *Anyám meghalt* és az *Anyám a mosásban* soraira visszautaló, azokra is épülő, 1931-ben született *Anyám* című versében is. A harmadik versszakban itt is megpróbál szembenézni a lehetetlennel: magyarázatot keres, megkísérli rekonstruálni anyja halálát: „Anyám volt, apró, korán meghalt, / mert a mosónők korán halnak.” De a nézőpont itt más, mint a korai versekben vagy a *Mamában*. Itt a felnőtt szemléletében, ironiájában, keserűségében fogalmazódik meg a ragaszkodás és a lázadás: „hegyvidéknek ott a szennyes!” S a hirtelen állóképpé merevített ötödik versszakból nyilvánvalóvá lesz, hogy a lázadás már közvetetten sem az anyára vonatkozik:

*Látom, megáll a vasalóval.
Törékeny természet a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett —*

Az enjambement úgy osztja meg a versmondatot, hogy három egymással szorosan összefüggő mondatrész kerül kiemelt helyzetbe: a sorkezdő jelző („törékeny”),⁴ a sörvégi alany („tőke”) s a szintén sorkezdő állítmány („megtörte”). Már a versmondat jelzője és állítmánya is több jelentést hordoz magában, alapvetően az alany adja meg a két — egymásra rímelő — értelmezést. A „tőke” vonatkozik a mosónő munkájára, munkaeszközére s ugyanakkor a közgazdasági fogalomra, az adott világ rendjét meghatározó alapra, valóságmoozanatra: az értéktöbbletre s a tőkések összességére is, amint azt a szakasz utolsó sorában a posztuláció irányultsága — „Gondoljátok meg, proletárok!” — meg is erősíti.

(„törött anyám”) Fordulópontot jelent az *Anyám* s nem csak a költő szemléletváltozásának eredményeként, de azért is, mert az e versben teremtett anyakép meghatározó szerepet kap a későbbi versekben. A költő kifosztottságtudata mellett csonkaság- és törtségerzete is hangot kap az anyaversekben. Ettől kezdve, ha a törtség, a megtörtség képzete felvillan, öntörvényszerűen megjelenik az anya alakja is, mert bár felbukkan e képzet több, műben is (*Munkások*, *Invokáció*), kettős formájában („törékeny”, „megtörte”) csak az anyát idéző költeményekben jelenik meg. Így az *Emberiségben* is:

*Oh emberiség, kit törött anyám
szenyvedni szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te kétmilliárd párosult magány!*

Eredeti formájában *A város peremén* idézi föl először a jelzőt: „Törékeny falvak reccsennek össze, / mint tócsán gyöngé jég.” A falu már korábban, a *Határban* is a törtség, a széthullás jelképeként szerepelt: „új korunk vénjei... elhagyták az omladó falut”. Anya és falu épp e törtségképzetet hordozó megfogalmazásukban félelnek egymásra. Bizonyosság erre a *Levegőt!*, melyben a törékenységgel mindkét vonatkozásában verbálisan is jelen van:

*És az országban a törékeny falvak
— anyám ott született —
az eleven jog fájáról lehulltak
mint itt e levelek
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomdát jelentse
s elporlik, szétpereg.*

A „törékeny” jelző elsődlegesen ugyan a „falvak”-ra vonatkozik, közvetve azonban a faluhoz kapcsolódó-tartozó anya alakját is életre kelti, hogy azután metaforikusan már mindkettőre vonatkozhatson, értelmeződjön a törékenység-megtörtség. A metafora továbbépítésével, a falevél-hasonlattal többszörös áttételt hoz létre a költő s a versszak végi igék — „elporlik”, „szétpereg” — keserű lemondásukkal egyszerre vonatkoznak immár a falvakra, a levelekre s az anyára is. A lehulló falevelek őszt intonáló képzetében a falvakat félti a pusztulástól s egyúttal e pozitív értékrend: képviselő világ pusztulásának jelképeként az anya halálát is felidézik az igék. Hasonlóan, látszólag váratlanul bukkan fel az anya alakja a *Mint a mezőn* című versben is, melyben a gyermek rettenetét, félelmét feloldó otthon s véle az anya hiányát fájlatja: „Mint a mezőn a kisfiút, ha / eléri a vihar / s nincs tanya, anya, hova futna / kapkodott lábaival.” Akusztikai (a „tanya” szóban már benne rejlik az „anya”) és fogalmi (mindkettő: biztonság a bizonytalanságban) megfelelés ad egyszerre lehetőséget az ily módon nem is váratlan áttételre.

(„a szerelemben anya-szomjas gyermek”) Az anya elvesztésébe nem tud bele-nyugodni a költő, lépten-nyomon újratерemti hát a mamát. Így bukkan föl alakja szerelmes verseiben is. Mint Szentkuthy Miklós írta, „a szerelemben anya-szomjas gyermek lett.”⁵ Az *Óda* szerelmi vallomása is többszörsen utal az anyára. „Szeretlek, mint anyját a gyermek” — írja a költő, s itt — kivételesen — épp az érzélem intenzitásából is fakadóan nem a „vernek” rímválasz következik, hanem — bár csak egy fonéma-különbséggel — így hangzik a következő sor: „mint mélyüket a hallgatag vermek”. De már a vers kezdése is felidézi az anyát:

*Az ifju nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.*

Az enjambement kimerevíti, megállítja egy pillanatra a jelzőt s az e pillanatra főnevesül — utalva szeretőre és anyára egyaránt, majd újra mozgásba jön a versmondát s a főnévből melléknév, a „vacsora” jelzője lesz, de mint ilyen — a „kedves vacsora melege” — is vonatkozhat az anyára a biztonságot adó meghittséggel, ott-honossággal. A vers múltidézése („idesereglik, ami tovatűnt”) is alátámasztja ezt, hiszen a képzelet által jelenné varázsolt események mögött bár elsődlegesen a szerető vonul végig képzelt vagy testi mivoltában,⁶ közvetve az anya is ott van mindig. Ott van az „eleven fák zöldjében” megjelent kedves alakja mögött is:

*És a törékeny lombok alatt
látom előrebiccenni hajad,
megrezzenni lágy emlődöt*

A „törékeny” jelző — mint láttuk — anyaidéző szerepű József Attila költészetében, s itt is fölsejlik az anya. Mi sem igazolja ezt jobban, mint hogy a mell számos szinonímája közül a leginkább anyát idéző, anyára emlékeztető „lány emlődöt” választja a költő. Hasonlóan idézi újra a költő az „állandó” jelzőt a *Flórában* is, akkor tehát, amikor a felszabadító szerelem íratja vele a verset. „Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!” — írja s a kötőjellel írt határozószó szerint Flórát is úgy félti, mint a mamát: nem akarja elveszíteni s a következő sorokban a gyász utal is az anyára: „E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről / mint sebről a kötést, te leoldtad — újra bizsergek.” Az anya halálának kínzó emléktől csak az szabadíthatja meg a költőt, ha Flóra pótolni tudja a mamát. Ebbe vetett hitét, bizalmát lát-szik igazolni az anyát Flórában megjelenítő jelző megszólaltatása:

*Szól örökös neved árja, törékeny báju verőfény,
és beleborzongok, látva, hogy nélkülöd éltem.*

Anya és kedves ilyen összekapcsolását ott láttuk már a Vágó Mártához írott versekben is. Rátalál a költő az azonosításra az Ódát követően, a kései szeretetért-szerelmeért kiáltó műveiben is. A gyermek félelme, szorongása együtt jelenik meg a szeretet-szerelmeigénnyel s az anyára utal ki nem mondva is a *Kiáltozás*, a *Nagyon fáj*, a *Ki-be ugrál*, a *Ha nem szorítsz* büntelen bűnről valló szakaszaiban s az *Elmaradt ölelés* kezdősoraiban is:

*Úgy vártalak, mint vacsorát este,
ha fekiüdtem s anyám még odajárt.*

Gondoljunk csak vissza az Óda hasonlatára: „mint egy kedves vacsora melege”! Ugyanaz az otthonosság-, melegségérzet fogalmazódik meg itt is. Egy korábbi változat mutatja meg igazán, mennyire erős befolyás alatt tartja a versteremtés logikáját anya és kedves azonosítása:

*Úgy vártalak, mint anyámat este,
ha lefeküdtem s ő még odajárt.*

Akár az anyával, a nővel szemben is szeretetlenségét, árvaságát panaszolja föl a költő. Ott leljük az anyaképzet újraírását az átkos szerelmet megvalló Edit-versekben, az orvosához, Gyömrői Edithez írottakban is. Ez a szerelem ijesztően felmagyítja a költő vágyainak ellentmondásait. Követeli az anyás gyöngédséget. Az orvosnőt is gyűlöli, mert megtagadja magát tőle s ugyanakkor gyűlöli saját vágyait is. Gyűlöli, hogy gyerekként kell koldulja a szeretetet, holott „felőtt társa akar lenni.” *Gyermekké tettél* — fájlalja már egy verscím is, maga a vers pedig már a gyermek létfontosságú szükségleteit követeli a kedvestől, mint anyától. Az imperatívusok egyrészt a követelés súlyát, másrészt a költő gyermeki kiszolgáltatottságát fokozzák: „Etess, nézd — éhezem”, hogy azután már a felőtt fogalmazza meg újra kétszeres hiánytudatát: „Hiányod átjár, mint huzat a házon.” S végül magyarázatot kapunk arra is, hogyan jut el a költő az anyától a nőig, a kedvesig. A verésélmény idéződik újra:

*Anyám kivert — a küszöbön fekiüdtem —
magambq bujtam volna, nem lehet —
alattam kő és üresség fölöttem.
Oh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek.*

De az átkozódó, a szerelem hiányában fájdalommal vádoló Aki szeretni gyáva vagy soraiiban is felsejlik újra az anya alakja:

Te rongy, aki szeretni gyáva vagy,

*fordított ringyó, ki a kötelesség
aranyát gyűjtöd élő nap alatt:
a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem: elpusztítalak.*

(Újrateremtés: „próbállak összeállítani”) Az anyaversek között a *Kései sirató* a kulcsvers s nemcsak azért, mert összefoglalja, szintetizálja a felsorolt motívumokat és képzeteket, hanem sokkal inkább azért is, mert a vers kompozíciója megismételni látszik az anyamotívum József Attila-i megfogalmazásainak teljes történetét s abban a sorrendben, ahogy az életmű különböző szakaszaiban váltják egymást a megközelítések. Az anyamotívumot genezisében fedezhetjük fel újra a *Kései sirató*ban. A verskezdés — akár a korai *Versecsrák* — az anya hiányá s az abból fakadó válságot, szüntelen szenvedést intonálja: „Harminthatfókos lábban égek mindig / s te nem ápolsz anyám.” E sorok is azt vetik az anya szemére, amit a *Mamában* is fájlalt a

költő, hogy anyja megtagadja magát tőle. A következő két sor a maga múltidejűségével s egy bonyolult költői hasonlat segítségével az ökot jelöli meg rendkívül tárgyilagosan:

*Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a halál oldalán.*

Ez sem más, mint a motívum történetének második fázisa. Egy újabb sikertelen kísérlet: nem tudja itt sem — ahogy az *Anyámban* sem sikerült — rekonstruálni az anya halálát. De a halál pusztá ténye mellett e két sor utal egy félelmetes csalásra s így több is ez, mint az *Anyám*, mert itt a nyilvánvaló erotikus utalás szerint egyszerre vádolja a költő anyját s azt is, akivel — szeretőjeként — megcsalta őt, vádolja a halált. A hasonlat erőteljes erotikus vonásai még élesebben fogalmazódnak meg a korábbi változatokban. A vers későbbi vádaskodását-káromlását előlegező sor minden változatában azzal vádolja az anyát, hogy könnyű prédája, szeretője volt a halálnak. Az elsőként megfogalmazott változat a legélesebb: „Mint utolsó ringyó, ha odaintik”, s aztán fokozatosan finomodik. „Mint senki lánya” — hangzott a következő s a későbbi: „Mint kitaszított lány”, hogy megszülessen a végső, amely bár kevésbé kegyetlen, mégis leginkább emlékeztet az első variánusra. E félelmetes metafora minden megfogalmazásában az anya hiányát s vele a korábbi lázadás attitűdjét tudatosítja, mint ahogy a következő sorok a költő anyjához való mégis-ragaszkodásáról vallanak, visszautalva a korábbi versek lázadás-ragaszkodás kettőssége szerinti meghatározottságára:

*Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállal: összeállítani téged,
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.*

Felidézni, megidézni a mamát már nem lehet, vallja be a költő, hiszen — a kései versek tanúsága szerint — ő maga is kihullt a világból. E sorok újabb kísérlet bizonyítékai. Visszautalnak a korábbi versekre, az állandó jelzőkre — „törékeny”, „törött” —, mert a mamát már csak újratерemteni lehet: töröttségéből, széttörtéséből összeállítani. De már az ige, a „próbállak” is sejteti, hogy hiábavaló ez a kísérlet is s nem más, mint a korábbi hasonló kísérletek összefoglalása, újragondolása: miből s kiből próbálta újratерemteni a mamát. Ezek egyik típusa a „lágy őszi tájból”. Gondoljunk csak vissza a motívum vonzaskörére, arra, hogy az ősz, az eső mindig az anyára emlékeztetett, az „őszi eső szürke kontya” (*Anyá*) szinte visszhangozta a *Mama* utolsó sorait: „szürke haja lebben az égen”. A *Kései siratóban* jelzővel is bővül az ősz. S hogy miért lágy? József Attila költészete választ, magyarázatot ad erre is: a „lágy” a jóság, a naivitás, melegség, otthonosság, együttérzés anyára emlékeztető jelentéseit hordozza. Példa erre a *Tiszazug* befejezése: „És lágy a tanya, langy az ól. / Csillagra akasztott homály.” A „lágy a tanya” kifejezésben ott érezzük az otthon, az anya melegségét is. Gondoljunk csak arra, hogy tér vissza e képzet a *Mint a mezőn* soraiban, hogyan idéződik a tanya mellé az anya is a vihar elől menekéket kereső kisfiúban: „s nincs tanya, anya, hova futna!” Az anyát újratерemteni, összeállítani akaró kísérletek másik típusát pedig így fogalmazza meg a költő: „és sok kedves nőből”, s ebben benne rejlenek a *Kései sirató* előtt írt, de az azt követően született versek is. Már láttuk, hogyan elevenedett meg az anya alakja a *Gyereksírásban* s később az *Ódában* is. Ott éreztük az *Óda* múltidézésében s jelzős szerkezeteiben, a „Törékeny lombok”-ban, a „lágy emléid”-ben s a ragaszkodás-lázadás kettősségét sugalló „édes mostohá”-ban is. Értelmezésünk szerint a *Kései sirató* „kedves nője” és az *Óda* „kedves, szép alakja” is lehet egy és ugyanaz. Váratlanul kerül oda ez az anyát idéző szó hasonlatelmként az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* befejező részébe is: „Már karcsú idomaira / pongyolát ölt a lég. / Az alkony a felhőn fészű... / ülünk együtt, mint kedves és fia...”⁸ S anya és nő ugyanilyen azonosítása figyelhető meg a *Juditban* is: „még mikor, kedves, nem öleltelek”.

Nem véletlen az sem, hogy a *Judit* épp ezzel a sorral kezdődik: „Fosztja az ős a fákat, hűvösödik már.” Az ős — mint láttuk — már önmagában is anyaidéző motívum, a „fosztja” ige pedig még erőteljesebb hangsúlyt ad a kapcsolatnak: visszautal a *Kései siratóra*, az anya „összeállítani”-akarásának hiábavalóságára is. Ugyanígyen szerepük van a *Judit*-szerelem visszavonhatatlan befejezését megállapító soroknak is: „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk / ha már szétesett.” Ahogy a szerelemben sem talált megnyugvásra a költő, kétséges számára másik próbálkozása is. A *Kései sirató* ezért idézi fel újra és újra a ragaszkodást és lázadást a család-csalódás bevallani nem tudásának és mégis bevallásának villódzásában. Az első versszak végén ezt jelzi már a láztalan lázra szinte válaszoló sor: „a tömény tűz eléget”.

(„*A legenda oda*”) A második versszak az anyához való mégis ragaszkodás bizonyításának jegyében hangzik. A költő az önvád alól akarja felmenteni magát. A szakaszt jellemző epikusság, tárgyilagosság hivatott hitelesíteni a szándékot, a költő segítőkészségét. Ezért a múlt idő: már nem az anya halálát próbálja a költő megérteni, azt mondja el, hogy ő mit tett azalatt, míg anyja halálán volt. Gyermeki őszinteséggel és konoksággal győzi meg s oldozza föl magát, hogy majd végül a bűnös, a vádlott az anya legyen:

*A vonatetõn hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már;
neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholsé voltál.*

A szakasz utolsó sora már vádol: becsapta a mama a költőt, nem várta meg. Ez a sor ragadja ki a verset a tárgyilagosságból,⁹ s kezdi meg a vádak egész sorozatát. Ragaszkodást hangsúlyozó emlékezések és lázadási-csalódást tanúsító vádak, kérések és szidalmak váltják egymást a következő szakaszokban, de mindenütt a vád hangja erősebb. S ahogy halmozza egymásra a költő vádjait, azok mind erősebbek, kegyetlenebbek. Ha csak jelzőit nézzük is: „csalárd”, „hazug” — mondja a harmadik szakasz, „haszontalan vagy” — fokozza ezt a negyedik s az ötödikben: „szélhámos vagy”, végül a felkiáltójeles „Cigány vagy!” zárja e sort. E három szakaszt azonban nemcsak ez köti össze, hanem az is, hogy mindegyikük a második szakaszra utal vissza. Míg a második szakaszban a költő szeretete és keserősége abban jelenik meg, hogyan próbált anyjának élelmet szerezni s elkésett vele, addig a következő három szakaszban ennek fordítottját látjuk: a ragaszkodás és csalódás abban sűrítődik, hogyan táplálta, etette, becézte gyermekét s hogyan tagadta meg halálával ugyanezt az anya:

*Tõlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emlõd s magad*

— írja a harmadik szakaszban, a távoli múltba fordulva, egészen a csecsemő képzetéig nyúlva vissza, hogy azután gyermekönmagát idézze meg:

*Levesem hütöttem, fújtad, kavartad,
mondtád: Egyél, nekem nõsz nagyra, szentem!*

A halált táplálja most gyermeke helyett az anya („kukacoknak adtad... magad”), s a szakasz végén ugyanennek a fordítottjával találkozunk, a költő hiába szerzett élelmet, „anyját helyette a halál, az őt befogadó föld „táplálja”:

*Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad —
félrevezettél engem.*

Ugyanez mint a csalódás oka s méginkább mint a vád alapja fogalmazódott meg a korábbi változatban: „Most hideg nyirkot kóstol üres ajkad — / rútul becsaptál engem, / mama, becsaptál engem.” A következő, a negyedik szakasz hirtelen felcsattanó

kiáltása és múltba vezető, számonkérő kérdése a végsőkig fokozza a fentebb jelzett képzetet:

*Ettelek volna meg!... Te vacsorádat
hoztad el — kértem: én?*

Egyértelmű utalás ez az *Anyámra* („Kis lábaskában hazahozta / kegyelmeséktől vacsoráját”), s ugyanakkor félelmetes megfogalmazása a ragaszkodásnak: „Ettelek volna meg!”, hiszen így csak az övé lehetett volna a mama. Ugyanezt a gondolatot ott találjuk a *Jelenet egy büntetőszéki tárgyalás irataiból* című töredékben is, amelyben a Bűnös a költő s „bűne íze” a Vádló szerint „fogai s ínye között bujkkal”. A Vádlott anyját hívná tanúnak, de a Vádló hajthatatlan s így olvassa rá bűneit:

*Im anyját falta föl magzatja
mohón s vonítva, e cseléd.
Két kézzel tépte emléjét,
ahogy most önmagát szaggatja.*

Végül a Bíró mondja ki a rideg tényeket s teszi föl a végső kérdést:

*Anyád meghalt tizenhat éve
— ezt meg kell állapítani —
le vannak rágva csontjai
és szülőhúsa meg van éve.
Igaz-e hát, hogy öbelőle
táplálkoztál, te hajdani
élősd, kisdéd. Majd ami*

— s itt vége szakad a töredéknek. A „tizenhat éve” időmegjelölésből világosan látszik, hogy a két mű azonos időben születhetett! A *Kései sirató* utolsó szakaszának első sorai is így hangzottak a gépírási változat szerint: „Világosodik lassacskán az elmém. Tizenhat éve már.” 1936-ban írta meg József Attila a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című naplóját is s abban is ott lelhetők büntudatának nyomai: „az emberek... / úgy lettek volna velem, / mint én a mamával, / amikor a klinikán fe- / küdt csontig lesoványodva / nem ettem meg az ételt, ami / ott volt kihülve az / éjjeli szekrényén / ... talán ettem belőle mégis és / azért köpködök.” A *Kései sirató* negyedik versszaka is visszautal az *Anyámra*, de nemcsak az „Ettelek volna meg!” szinte embertelen ragaszkodásával, hanem azzal is, hogy ez a szakaszban kapja meg végső értelmezését a mama törékenysége. 1931-ben írta le a költő: „törekeny termetét a tőke megtörte”, s most, amikor épp azzal vádolja anyját, amit adott neki, amit vállalt érte, ugyanezt az anyaversekben hosszasan kísértő gondolatot ismétli meg: „Mért görbítetted mosásnak a hátad?” S az ugyancsak kérdésben megfogalmazott válasz — egyúttal a vádakat összefogó újabb vád — logikus, félelmetes: „Hogy egyengesd egy láda fenekén?” Talán nincs is tragikusabb sora az anyaverseknek: íme, az anya törékenységét-töröttségét a halál, a koporsó oldja fel. Ahogy az anyaversekben oly gyakran feltűnt, megjelenik itt is a verés motívuma. De most, ez egyszerű, mintegy talán éppen az előbbi vádakat ellensúlyozva, nem panaszként, nem vádként, hanem szelíden, vágyként: „Lásd, örülnék, ha megvernél mégegyszer!” A megalázkodó, kérő szelídség azonban csupán egy pillanatnyi, mert a költőben mégis erősebb az érzés, hogy becsapták: „Boldoggá tenne most, mert visszavágnék: / haszontalan vagy! Nem-lenni igyekszel / s mindent elrontsz, te árnyék!” A becsapottság fájdalmas érzése kap hangot a következő szakasz vádjában is, amely részben az anyaversek egyik típusára, részben a *Kései sirató* korábbi szakaszaira is hivatkozik: „Nagyobb szélhámós vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget.” Az okot, a magyarázatot e vádra a következő sor adja meg, amelyben a költő újra önmagára is utal: „Suttyomban elhagytad szerelmeidből / jajongva szült, eleven hitedet.” A kö-

vetkező sorok, melyekből rettenetes diszharmónia érezhető, a vers vádjainak teljes sorát látszanak összefoglalni:

*Cigány vagy! Amit adtál hízelegve,
mind visszaoptad az utolsó órán!
A gyerekeknek kél káromkodni kedve —
nem hallod, mama? Szólj rám!*

A szakasz utolsó sorában megfogalmazott kérdéssel és a gyermekien könyörgő, felnőtt módjára követelő felszólítással kezdődik meg a tünődés után az eszmélés folyamata, hogy elvezessen a valóságra ébredéshez, a kegyetlen-kétségbeesett felismeréshez: az ember, a költő kérlelhetetlenül magára maradt. A reménytelen magány bevallása, józan megállapítása vonja maga után a kegyetlen igazság, a végső felismerés kimondásának kényszerét:

*Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.*

A mamát, ezt a mamát a költő teremtette s most keserű fájdalommal kénytelen bevallani, hogy nem sikerült, rádöbben, hogy hiába volt a szándék: „próbállak összeállítani”. S az anyaversekbe sűrített hiánytudat, ragaszkodás és lázadás, csalás és csalódás, aránytalanság-képzetek összegzésévé lesz a felismerést követő utolsó hat sor. A vonatkozó névmások is jelzik, hogy itt — önmagára mutatva — a költő éli át a tragédiát, az ő sorsa-gondja a fontosabb. A *Kései sirató* így lesz számadásvers, a költő számadása immár önmagáról — a kései versekre általában is jellemző módon —, számvetése önmagával:

*A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.
Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*

A valóságos anyát nem láthatta holtában, nem temethette el. Elvesztette s eltemette azonban magában az általa teremtett, összeállítani próbált anyát, mert bár — mint láttuk is néhány példában — visszatér még hozzá a *Kései siratót* követően is, már másként: csak „a legenda oda” kétségbeesett felismerésének tudatában.

JEGYZETEK

1. Bóka László: József Attila. Esszé és vallomás. Válogatott tanulmányok. Magvető, 1966. 152.
2. E rímkenyszer részletesebb elemzését ld. Szigeti Lajos: A „felnöttség” vállalása József Attila költészetében. (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete.) Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XIV. 1976.
3. Németh Andor: József Attila és kora. A szélén behajtvá. Magvető, 1973. 480.
4. Fontosságára Szentkuthy Miklós utalt először. — Vö. Szentkuthy: József Attila. Válasz, 1947. dec. 528—36.; — Figyelmemet e kérdésre Szőke György 1972. évi egyetemi előadásai hívták fel.
5. Vö. Szentkuthy Miklós: i. m.
6. Vö. Tamás Attila: József Attila Odájának motívumrendszeréről. A költői műalkotás fő sajátosságai. Akadémiai, 1972. 262.
7. Vö. Levendel-Horgas: A szellem és a szerelem (József Attila világképe). Gondolat, 1970. 46.
8. Erre Tamás Attila hívta fel a figyelmemet hozzám írt levelében.
9. Vö. Sárközy Péter: Kései sirató. Irodalomtörténeti Közlemények, 1971. 6. 716.